

Новікова О. О.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

КАТЕГОРІЯ ОБМЕЖЕННЯ – БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ЛЮДСЬКОГО МИСЛЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено вивченню й аналізу різних наукових поглядів на проблему феномена «обмеження» в різних галузях науки. Установлено причини появи зазначеної категорії. Подано власне визначення категорій «мовне обмеження», «лімітативні конструкції».

Ключові слова: мова, мислення, обмеження, обмежувальні конструкції, мовне обмеження, лімітативні конструкції.

Постановка проблеми. Мова як найважливіший засіб комунікації та вираження думки слугує інструментом пізнання, постійного осмислення світу людиною й перетворення досвіду на знання.

Теза Л. Виготського, згідно з якою однією з функцій мови є функція мислеоформлювання, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків [3]. Мова є не тільки засобом передавання й зберігання інформації, а й інструментом, за допомогою якого формуються нові поняття, що багато в чому визначають власне спосіб людського мислення. Вибір людиною конкретних мовних засобів впливає на структуру її мислення та, у свою чергу, на процес сприйняття й відтворення дійсності цією людиною.

Пізнання, що відбувається за допомогою мови, сприяє створенню картини світу, яка виступає як цілісна й змістова інтерпретація навколишньої дійсності. Іншими словами, це такий процес, який дає змогу побудувати деяку особливу концептуально-інформаційну модель дійсності в людській свідомості.

У такій інтерпретації процес пізнання повинен розумітися як процес розширення фізичної, а також духовної орієнтації людини у світі, ґрунтується на «звичайних» способах сприйняття людиною (тут маються на увазі органи чуття людини: зір, слух, нюх, смак, які постачають інформацію людині про відповідні об'єкти).

Найважливішу роль у процесі пізнання, сприйняття й класифікації людиною навколишнього середовища відіграє категорія «обмеження», яка реалізується в мові.

Обмеження – це логічна операція над поняттями, завдяки якій відбувається перехід від поняття з ширшим обсягом (родового) до поняття з вужчим обсягом (видового) через додавання до змісту висхідного поняття ознак, що стосуються лише частини елементів його обсягу. Кінцевим результатом цієї операції є поняття, обсяг якого складається з одного елемента.

Нашим дослідженням розпочато низку розвідок у царині мовних проблем, що стосуються категорії обмеження як базової категорії, яка впливає на формування людської мови як феномена. Що означають «мовні обмеження»? З одного боку, це щось абсолютно знайоме, інтуїтивно відчутне, те, з чим ми стикаємось на кожному кроці свого життя, не ставлячи перед собою запитання: а що ж це таке насправді, який їхній зміст, структура, функції, результати тощо. Чи потрібні ці обмежен-

ня, звідки й чому вони з'явилися, що й власне як можна обмежувати мову? Здавалося б, цю проблему можна досліджувати скільки хочеш і з будь-якого ракурсу – можна взяти розділи мовознавства, жанри мови, стилі тощо. Але спочатку все-таки необхідно з'ясувати, що таке власне категорія «обмеження» і як вона впливає на людську мову.

Метою статті є постановка проблеми «обмеження» в мові та введення цього питання у сферу наукового дослідження й обговорення. У межах поставленої мети будуть вирішені такі завдання:

- вивчення та аналіз наукових поглядів на проблему феномена «обмеження»;
- установлення причини появи категорії «обмеження» в різних галузях науки;
- розробка на основі аналізу та вивчення матеріалів, що вже існують, власної моделі категорії «обмеження»;
- використання нововведеної моделі категорії «обмеження» для дослідження й опису низки мовних явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ступінь філософської та наукової розробки заявленої проблеми визначається, з одного боку, тим, що експліковано вона явно не виступала як тема спеціального дослідження, проте імпліковано або фрагментарно вона знаходила своє відображення в різних аспектах і працях багатьох науковців минулого й сьогодення.

Перед тим як подати власне визначення феномена слова «обмеження», простежимо яке визначення зазначеного поняття подається в різних галузях науки.

Спочатку, на нашу думку, доречним буде подання визначення поняття «обмеження» тлумачним словником. Так, Тлумачний словник української мови подає таке визначення: «Обмеження – це дія за значенням обмежити; правило, настанова, що обумовлює чий-небудь права, дії» [10, Т. 5, с. 536].

В. Даль у Толковом словаре живого великорусского языка визначення поняття «обмеження» не подає, проте можна знайти визначення словоформи «обмежити»: «Ограничивать, *ограничить* – означить межи, грани, границы, пределы, рубежи, удерживать в известных пределах, умерять, обуздывать, стеснять, останавливать...». «Ограничительное распоряжение – стесняющее кого-либо» [5, Т. 2, с. 647–648].

На думку Д. Ушакова (Тлумачний словник російської мови), «ограничение – действие по глг. ограничить – ограничивать; стеснение, ограничивающее права, возможности; какое бы то ни было прямое или косвенное ограничение прав или, наоборот, установление прямых или косвенных преимуществ граждан в зависимости от их расовой и национальной принадлежности...» [11].

Згідно з С. Ожеговим, «ограничение – это правило, ограничивающее какие-нибудь действия, права; отмена ограничительный»; «ограничить – поставить в какие-нибудь рамки, границы,

определить какими-нибудь условиями, а также сделать меньше, сократить охват кого-чего-нибудь...» [7, с. 18].

Безумовно, категорія обмеження є філософською категорією. Ще І. Кант у своїх ученнях наголошував на тому, що «обмеження – це реальність, пов'язана із запереченням» [6, с. 86]. Тому ми вважаємо, що доречним буде подання визначення аналізованого поняття філософським словником: «Обмеження – це процедура, що є зворотною до узагальнення» У традиційній логіці про «обмеження» говорять зазвичай у зв'язку з утворенням менш загальних понять із більш загальних (обмеження або конкретизація поняття). Обмежене поняття – це процедура звуження поняття, пов'язана із розширенням його змісту, складається із переходу від конкретного поняття до менш загального (підрядного), тобто до поняття, обсяг якого містить лише частину обсягу вихідного (підрядного) поняття [12].

У психології існує термін, який пов'язаний із загальним поняттям «обмеження», – це «депривація». Отже, у психологічному аспекті «депривація» (від лат. *deprivatio* – зайве) – це психологічний стан, що виник у результаті довготривалого обмеження можливостей людини для задоволення її основних психічних потреб; характеризується вираженими відхиленнями в емоційному та інтелектуальному розвитку, порушенням соціальних контактів [8, с. 62]. Відомий психолог Л. Бережнова подає таке визначення цього поняття: «Депривація – це явище, яке настає в результаті обмеження, відокремлення людини від необхідних джерел задоволення важливих для неї потреб» [1, с. 199].

Оскільки психологія тісно взаємодіє із мовознавством, існує ще одне синонімічне поняття до поняття «обмеження» – «депривація» – це поняття «когнітивна депривація» – явище, що виникло в обставинах, коли обмежуються людські можливості в засвоєнні значень зовнішнього простору, пов'язані з усвідомленням того, що відбувається поза цим простором Для когнітивної депривації характерним є обмеження можливостей пізнання світу й оволодіння ним як усвідомленою структурою минулого, сьогодення та майбутнього [1, с. 200].

У Словнику іншомовних слів існує синонім до слова «обмеження», який має своє визначення – це «ліміт» (від лат. *limes* (*limitis*) – межа) – крайній ступінь обмеження, максимальна кількість або норма чогось; установлена сума коштів, матеріальних засобів, що їх господарські органи не повинні перевищувати [9].

Поняття «обмеження» тісно переплітається із поняттям «межа». Отже, доречним буде подання цього визначення (цікавим і більш влучним, на нашу думку, воно є у словнику В. Даля): «*Межа* – рубеж, предел, конец и начало, межа, край, грань» [5, Т. 1, с. 390–391].

Доволі цікавим є той факт, що в синонімічному ряді поряд зі словами *обмеження, межа, ліміт, кордон* перебуває й слово *норма*. Подамо визначення цього слова для того, щоб з'ясувати, як саме воно стосується слова «обмеження» й наскільки ці слова є синонімічними. Згідно із тлумачним словником, «норма» – це «... звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан; зразок, правило поведінки людей у суспільстві; загальноприйняте правило в мові, літературі тощо. Норми літературної мови складаються історично, вони є продуктом історичного розвитку і на певних етапах мають свої відмінності; установлена міра, розмір чого-небудь» [10]. Тобто можна впевнено говорити, що норма є певним зразком і, у свою чергу, певним обмеженням. Відповідно, слова «обмеження» й «норма» є синонімічними.

Безумовно, на шляху до розуміння сутності поняття «обмеження» існують і певні перешкоди: «Усередині слова – ось насправді спосіб, яким ми говоримо... Самозабуття належить до сутності мови. Саме з цієї причини розуміння понять ... може бути завжди лише частковим. Воно буває корисним і потрібним лише там, де допомагає розкрити приховування, що відбувається через відчуження, задерев'янілість мови, або змушує розділити мовну нужду, досягти необхідної напруженості в осмисленні чужої думки... Тільки той мислить філософськи, хто перед обличчям наявних у мові виражальних можливостей відчуває недостатність...» [4, с. 36].

Розуміючи неможливість абсолютно точного й однозначного визначення «обмеження», яке існує в мові у складі різних словосполучень (наприклад, часове обмеження, категоріальне обмеження, синтаксичне обмеження тощо) та інтерпретується різними авторами по-різному, ми не претендуємо на досягнення повної ясності в нашому визначенні. Як відомо, Л. Вітгенштейн, який поставив перед собою завдання абсолютного розуміння всіх понять, у результаті зайшов у глухий кут і в кінці свого «Логико-філософського трактату» зізнався: «Насправді, існує невисловлюване. Воно показує себе, це – містичне» [2, с. 72]. Можливо, що й у явищі мовних обмежень є щось подібне, невисловлюване. Проте це не означає, що ми можемо обмежитися передзнанням у їхньому розумінні, оскільки в цьому випадку певне поняття (і явище) стануть ще більшою мірою жертвою інтерпретаційного свавілля, яке, тим не менше, і в разі визначення поняття є неминучим.

Отже, можна визначити, що «обмеження» – це загальне (тобто містить більше ніж один елемент), абстрактне (власністю предметів і явищ може бути їхня обмеженість) поняття. Це видове поняття (різновид) родової категорії «необхідність» (як антипод свободи). Поняття «мовні обмеження» є окремим різновидом поняття «обмеження», оскільки мова є частиною світобудови й, відповідно, «мовні обмеження» – це різновид обмежень, що існують у всесвіті і є характерними для кожного окремого предмета, явища, об'єкта. Якщо не розглядати якісь конкретні явища як окремі, то може склестися враження, що й меж між ними немає, отже, й обмежень не існує. Подібний стан можна назвати діалектичним антиподом обмежень – безмежністю або необмеженістю. При цьому необмеженість не є синонімом нескінченності, оскільки межа не завжди означає межу, після якої нічого немає.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, спробуємо подати власне визначення поняття «мовні обмеження». «*Мовні обмеження*» можуть бути визначені як вияв мовної необхідності у вигляді системної сукупності експліцитних (явних) та імпліцитних (прихованих) мовних правил і норм, стереотипів мислення, засобів, способів, а також результатів самовираження людей, яким свідомо або несвідомо підпорядковується мова й за межі яких не може виходити навіть тоді, коли це є необхідним. У подальшому дослідженні заявленої проблеми мовні обмеження ми будемо називати *лімітативними конструкціями*. Досить очевидним також є те, що мовні (або лімітативні) обмеження – це не набір хаотичних елементів, що руйнують один одного (у такому випадку вони не могли б існувати), а своєрідна система, що має свою структуру, функції та елементи, які потрібно виявити й описати в подальших дослідженнях цієї проблеми на основі системного підходу.

Література:

1. Бережнова Л. Полиэтническая образовательная среда : [монография] / Л. Бережнова. – СПб. : Изд-во РГПУ, 2003. – С. 199–200.
2. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. – М. : Гнозис, 1994. – Ч. 1. – 1994. – 612 с.
3. Выготский Л. Мышление и речь / Л. Выготский. – 5 изд., испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
4. Гадамер Г. Актуальность прекрасного / Г. Гадамер // Искусство. – 1991. – 367 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 2 т. / В. Даль – М. : Русский язык, 1979.
6. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – Симф. : Реноме, 1998. – 528 с.
7. Ожегов С. Словарь русского языка / С. Ожегов ; под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Шведовой. – 18 изд., стер. – М. : Русский язык, 1987. – 797 с.
8. Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 62.
9. Словник іншомовних слів / уклад. М. Морозов, Л. Шкарапута –К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
10. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1974.
11. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Ушакова. – М. : ООО Изд-во «Астрель», 2000.
12. Философская энциклопедия : в 5 т. / под редакцией Ф. Константинова. – М. : Советская энциклопедия, 1970.

Новикова О. А. Категория ограничения как базовая категория человеческого мышления

Аннотация. Статья посвящена изучению и анализу разных научных взглядов на проблему феномена «ограничение» в разных областях науки. Устанавливаются причины возникновения данной категории. Подаются собственные определения таких категорий, как «языковое ограничение», «лимитативные конструкции».

Ключевые слова: речь, мышление, ограничения, ограничивающие конструкции, языковое ограничение, лимитативные конструкции.

Novikova O. Category restrictions as a basic category of human thinking

Summary. The article dedicated to the study and analysis of the different scientific views on the problem of the phenomenon of “limit” in various fields of science. Establish the reasons of occurrence of this category. The author served their own definitions of categories such as, language restriction, limitation restricting.

Key words: speech, thinking, restrictions, language restriction, limitation restricting.